

УДК 94(477-22):338.435|«1953/1964»(045)

Андрій Савченко

Джерела доходів селян у роки хрущовської «відлиги» (на матеріалах УРСР)

Досліджено джерела доходів українського селянства в роки хрущовської «відлиги». Прослідковано, що матеріальний добробут селянських сімей включав у себе декілька шляхів надходження прибутку. Обґрунтовано, що в добу «відлиги» відбулись якісні зміни в оплаті праці в колективних господарствах, було ліквідовано жорстку систему трудовнів, збільшилась грошова частка оплати праці. Доведено, що саме отримання власними силами прибутку від особистого присадибного господарства відіграло значущу роль в структурі сукупних доходів селянської родини.

Ключові слова: *селянство, трудовень, оплата праці, матеріальний добробут, особисте присадибне господарство, прибутки селян.*

Доволі швидкий демонтаж крайнощів сталінської моделі управління державою засобами неприкритого терору та постійного залякування позитивно позначився на життєдіяльності українського селянства, так як саме ця найчисельніша верства населення України найгостріше відчувала на собі всебічне гноблення сталінської диктатури. Пом'якшення ставлення держави до селянства в перші роки правління М. Хрущова дало можливість жителям села в певній мірі активізувати свою господарську діяльність принаймні в межах свого двору і городу. Кремлівська верхівка до краю занурилась в боротьбу за особисту владу, намагаючись залучитись підтримкою мас, і загалом ліберально ставилась до активізації роботи колгоспників на власній землі в особистих присадибних господарствах. Для селян розширились можливості впроваджу-

© Савченко А., 2019

Савченко Андрій Володимирович - аспірант Кременчуцького національного університету ім. М. Остроградського.

вати у власному господарстві різноманітні і, що саме головне, економічно доцільні форми виробничої діяльності, що давало їм можливість підвищувати рівень матеріального добробуту (саме це і є ключовим) власної родини.

Проте ці реформи не зачіпали сутності тоталітарної системи, сформованої в 1930-ті – 1940-і роки, і до того ж проводились форсовано, нерідко доволі хаотично, іноді навіть безсистемно. Все це накладалось на попередню вкрай жорстку деформацію селянського світу і світогляду, коли внаслідок терористичної колективізації та Голодомору було вщент підірвано економічні і ментальні основи, на яких і тримається сприйняття українським селянином його життєвого укладу. На жаль, в умовах радянського способу життя українське селянство продовжувало існувати на другорядних ролях. Виживання селянської родини залишалось в руках самих селян. Тому матеріально-економічне функціонування селянського двору в роки хрущовської «відлиги» потребує окремого вивчення.

Корисними для об'єктивного наукового аналізу джерел доходів українських селян в добу «відлиги» стали наукові праці, присвячені ролі й місцю особистого присадибного господарства у формуванні доходів селянської родини; характеру та змісту змін у системі обліку та оплати праці в колгоспному селі; матеріальному добробуту українського селянства в період аграрних реформ 1953-1964 рр. В площині аналізу напрацьовань вітчизняних дослідників щодо особливостей економіки селянського двору в постсталінське десятиліття важливими є наукові розвідки В. Лисак^{1,2}, І. Лубко³, М. Кагальної⁴, В. Кузьменка⁵.

Джерельною базою є матеріали польових досліджень Науково-дослідного інституту селянства щодо аналізу особливостей економіки селянського двору в постсталінське десятиліття. Ключовим аспектом польових досліджень було з'ясування додаткових джерел доходів, які мали колгоспники в 1953-1964 рр., та яку частку сукупного доходу селянської родини вони складали.

Метою статті є вивчення джерел доходів українських селян в роки хрущовської «відлиги» на основі критичного аналізу здобутків історіографії та використання матеріалів польових досліджень.

Матеріальний добробут селянських сімей включав у себе декілька шляхів надходження прибутку. Насамперед, це була оплата праці в колективному господарстві (сюди ми відносимо як грошові кошти, так і натуральну оплату як способи розрахунку з колгоспниками зі сторони держави), і прибутки, які селяни отримували від власного господарства.

Колгоспники в період, що досліджується, працювали в колективному господарстві за трудовні, які були основною формою обліку та оплати праці в колгоспному селі. Трудодень був проголошений, як доцільно зауважує дослідниця І. Лубко, найкращим мірилом праці, затраченої в суспільному господарстві⁶. Аналіз оплати праці в колгоспах є для нас важливим, так як низька, а в більшості випадків просто мізерна оплата праці була першопричиною того, що особисте присадибне господарство набувало для селянина статусу вкрай необхідного джерела додаткових доходів. «Працювала на свинофермі, де утримувалось близько 11 тис. свиней, однак грошей на трудовні отримувала дуже мало. Щоб забезпечити краще життя собі і діткам, вдома тримали кролів і дрібну птицю. На своїй землі висаджували городину, особливо багато картоплі та буряків. Врожай ділили і половину везли на базар для додаткового прибутку», – розповідала дослідникам колишня колгоспниця⁷.

Негативних моментів у оплаті праці колгоспників трудовними було достатньо. Насамперед, найбільш значущими негативними факторами було те, що оплата проводилась лише в кінці господарського року за залишковим принципом. А саме: колгоспи по закінченню господарського року повинні були насамперед розрахуватись з державою (це і обов'язкові поставки сільськогосподарської продукції, і виплати по позиках), потім повинні були розрахуватись за техніку з МТС тощо⁸. Відповідно, на розмір трудовня відчутно впливав економічний потенціал колгоспу. Тобто, економічно міцні колгоспи могли розраховуватись з колгоспником, маючи для цього відчутний запас сільськогосподарської продукції, чого економічно слабкі собі дозволити не могли. М. Кагальна, досліджуючи матеріальне забезпечення селянства України в період «відлиги», наводить переконливі і аргументовані статистичні дані щодо того, що в економічно сильних колгоспах за один трудодень в кінці року колгоспнику видавали до 6 кг зерна, в слабких – лише до 2 кг⁹.

Проводячи інтерв'ю з колишніми колгоспниками, дослідники неодноразово чули про ганебність становища тогочасного працівника колективного господарства: «...сто п'ятдесят трудоднів виробив, а мені приносять сім рублів п'ятдесят копійок та ще вимагають у відомості розписатися. Робоча людина адже за два дні стільки отримує, як я за весь рік. Але ж ми хліб вирощуємо, без нього ніяке життя неможливе»¹⁰.

Важливим для подальшої долі сільського господарства і життя селян став вересневий (1953 р.) Пленум ЦК КПРС, постановою якого про заходи щодо подальшого розвитку сільського господарства в СРСР було внесено відчутні зміни в оплату праці колгоспників. Зокрема, мова йшла про те, щоб рекомендувати колгоспам на розсуд загальних зборів колгоспників видавати останнім авансом приблизно 25% коштів, що надходили від реалізації худоби та продуктів тваринництва. Поступово відбувалися зміни в відсотковому співвідношенні грошової і натуральної оплати праці колгоспників, а саме починає збільшуватись грошова частина і скорочуватись натуральна. Подальшому зростанню матеріальної зацікавленості колгоспників сприяло введення в дію постанови ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР «Про Статут сільськогосподарської артілі і подальший розвиток ініціативи колгоспників в організації колгоспного виробництва й управлінні справами артілі» (1956 р.). Важливим моментом даної постанови стало те, що вона регламентувала певну самостійність колгоспів у вирішенні питання оплати трудоднів за перевиконання планів; давала можливість встановлювати обов'язковий мінімум трудоднів з урахуванням умов господарювання та економічних можливостей конкретного колгоспу.

Результатом піврічного впровадження рекомендацій вище зазначеної постанови стало те, що в 61% колективних господарств було введено постійне авансування членів колгоспів. Протягом наступних двох років ця цифра складала вже 80%¹¹. Розміри щомісячної грошової оплати праці залежали від спеціалізації колгоспників. Так, якщо середньомісячна оплата праці механізаторів складала 80 крб., то заробітна плата різноробочого – лише 38 крб.¹². Для забезпечення щомісячного авансування керівництвом держави було організовано

перехідний фонд в 100 тис. крб. та 1 тис. центнерів зерна, що дозволяло виплачувати кожному колгоспнику 2,5 кг зерна за трудові дні і незначну, звичайну, але вкрай необхідну селянам грошову частку – в середньому 3 крб.¹³

Значущою складовою матеріального добробуту селянської родини, як ми зазначили вище, були саме прибутки, які селяни отримували від власного господарства. У спогадах селян-колгоспників часто зустрічаються твердження відносно того, що дозвіл на особисті присадибні господарства був надзвичайно важливим, так як саме доходи з нього суттєво допомагали селянину та його родині мати хоча б необхідний рівень добробуту. «Вдома ми зазвичай тримали не лише свиней, курей, але й багато кролів. Ця худоба використовувалась не тільки для власних потреб, але й часто, коли поставала невідкладна потреба в грошах, – то й для продажу на базар. Вирощували багато різної городини. Завжди саджали велику кількість огірків, які потім продавали на базарі, і за ці гроші купували одяг або щось дітям в школу. Працювали тяжко, але бачили результат і розуміли, для чого», – подібними сюжетами пронизана переважна більшість зібраних дослідниками спогадів¹⁴.

І маємо зазначити, що прибутки від продажу на ринку продукції особистого господарства відігравали в бюджеті колгоспної сім'ї домінуючу роль, так як саме особисті присадибні господарства давали можливість селянам покращити свої матеріальні умови, підвищити рівень власного добробуту. Хоч в працях хрущовської доби ми зустрічаємо зовсім інші, сповнені ідеологічного забарвлення твердження. Автори наукових розвідок того часу стверджують про збільшення оплати праці колгоспників, про зростання продуктивності праці саме в колективному секторі господарювання. Так, звичайно, незаперечним є факт, що були позитивні моменти вирішення матеріальної сторони роботи селян в колгоспах. Зокрема, зросла грошова частка оплати праці колгоспника. Якщо на 1950 р. в середньому по колгоспах України грошова частка складала лише 38 %, то протягом наступних десяти років вона відчутно зросла і в 1959 р. в середньому становила 59 %¹⁵. Але саме прибутки від особистого присадибного господарства, які на 1958 р. склали 49 % від всіх прибутків колгоспників, сприяли покращенню матеріального становища селянства¹⁶.

Так як держава законодавчо не обмежувала торгівлю сільськогосподарською продукцією, селянин все, що міг, продавав, щоб отримати додатковий прибуток. Про це свідчать результати польових досліджень, які проводили науковці Науково-дослідного інституту селянства. Під час польових досліджень респондентам задавали питання: «Розкажіть, будь-ласка, що, окрім основної роботи, приносило кошти до вашого сімейного бюджету?».

Аналіз відповідей респондентів з різних регіонів України, які брали участь у польових дослідженнях, дає однозначний результат, що саме вироблена в особистому присадибному господарстві сільськогосподарська продукція була відчутною допомогою в житті селянської родини, так як її реалізація приносила «живі гроші».

«Працювали на птахофермі, однак для того, щоб прожити, займалися домашнім господарством. Так хоч трохи вдавалось поповнити свій бюджет. На своїй земельній ділянці вирощували городину, що вживали лише ми, так як родина була велика»¹⁷. «Тримали вдома велику рогату худобу. Було в нас по черзі і корова, і молодняк – бички, телята. Під морози у грудні, перед Новим роком, різали худобу та везли в місто на ринок. Остачу солили для власних потреб. На городі вирощували баштан, картоплю, кукурудзу, огірки, помідори. Робота на землі помітно допомагала забезпечити життя родині. Працювали в колгоспі вдень, а пізно ввечері трудилися на своїй землі. Діти працювали разом з дорослими. Було важко, але знали, ради чого старались»¹⁸. «Офіційно працювала на фермі дояркою 35 років, крім цього вирощувала курей, кролів, корів, продавали все це на базарі в Золотоноші. Основним джерелом доходів залишалось власне присадибне господарство»¹⁹. «Після роботи займалися власним господарством. Вирощувала суницю і цибулю на продаж. Худобу тримали в основному для себе, але дещо і продавали. Ми жили дуже бідно, тому продавали все, що могли виростити»²⁰. «Ми працювали зранку до ночі. Після роботи в полі працювали на городі вдома, вирощували огірки, помідори, а потім продавали. Це все, що ми могли. Все своїми руками»²¹. «Розводили худобу, продавали м'ясо, молоко, сир. Збирали і продавали горіхи. Вирощували цибулю, огірки, помідори. Щоб заробити, треба було працювати»²².

Отже, матеріально-економічне функціонування селянського двору в роки «відлиги» визначалось матеріальною зацікавленістю селян від роботи в колективному господарстві та результатами ро-

боти в особистому присадибному господарстві, продукцію в якому заготовляли як для власних потреб, так і для реалізації її лишків та отримання додаткових «живих грошей». Динаміка матеріально-економічного розвитку селянських дворів визначалась ставленням до особистих присадибних господарств насамперед зі сторони держави, яке з 1953 р. до 1958 р. було досить лояльним. Першопричиною цього був той факт, що М. Хрущову, незважаючи на власні ідеологічні переконання щодо основної ролі в розбудові комуністичного майбутнього саме колективних господарств, в період зміцнення своїх політичних і владних позицій приходилось виступати з позицій активного захисника особистих присадибних господарств колгоспників, працівників радгоспів і жителів міст.

Не заперечуючи того факту, що в добу «відлиги» відбулись якісні зміни в оплаті праці в колективних господарствах, було ліквідовано жорстку систему трудоднів, збільшилась грошова частка оплати праці, все ж виснажлива, трудомістка робота в колгоспах не оплачувалась гідно і достатньо мотивовано, доходи від роботи в колективному господарстві були відчутно нижчими, ніж у жителів міст. Відповідно, саме отримання власними силами прибутку від особистого присадибного господарства відіграло значущу роль в структурі сукупних доходів селянської родини. В період наступу на особисті присадибні господарства економіка селянського двору зазнала відчутних змін, що, у свою чергу, відразу ж негативно позначилось на матеріальному добробуті, зниженні рівня і якості життя селянських родин. Відбулись зміни в структурі особистого господарства, його розмірах, надавлювалась адміністративними методами підприємницька ініціатива селян, що не могло не позначитись на психологічному стані селянства, у якого знову позбавляли права бути господарем на власній землі.

Примітки:

1. Лисак В. Особисте присадибне господарство в сукупному прибутку української селянської родини в 1950-1960-х роках. *Гілея*. 2009. Вип. 20. С. 105–107.

2. Лисак В. Родинний бюджет українського колгоспника у 1950-1960-х роках. *Матеріали учасників з міжнародної інтердисциплінарної конференції, присвяченої 165-річчю з часу за-*

снування Уманського державного аграрного університету (21 – 23 травня 2009 року, м. Умань). Умань, 2009. С. 137–141.

3. Лубко І. Відмова від трудодня як основної форми обліку та оплати праці в колгоспному селі (1953-1964 рр.). *Український селянин*. 2014. Вип. 14. С. 208–212.

4. Кагальна М. Матеріальне забезпечення селянства УРСР у період хрущовської «відлиги» крізь призму повсякдення (1953–1964 рр.). *Архіви України*. 2013. № 2. С. 70–78.

5. Кузьменко В. Торгівля на колгоспному ринку в повсякденному житті сільських жителів УРСР в 1940–1960-х роках (за матеріалами Чернігівської області). *Етнічна історія народів Європи*. 2016. Вип. 49. С. 111–119.

6. Лубко І. Відмова від трудодня як основної форми обліку та оплати праці в колгоспному селі (1953-1964 рр.). *Український селянин*. 2014. Вип. 14. С. 209.

7. Поточний архів Науково-дослідного інституту селянства, Ф.1, Спр. 341/994. Арк. 7.

8. Шабала Я. Соціально-економічний розвиток волинського села в добу хрущовських реформ (1953-1964 рр.). *Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки*. 2010. Вип. 3. С. 130.

9. Кагальна М. Матеріальне забезпечення селянства УРСР у період хрущовської «відлиги» крізь призму повсякдення (1953–1964 рр.). *Архіви України*. 2013. № 2. С. 72.

10. Мамяченков В. Доходы и расходы колхозного крестьянства в 1954-1964 гг.: «хрущевское» десятилетие в Свердловской области. *Аграрное образование и наука*. 2013. № 1. С. 2.

11. Лубко І. Спроби аграрних перетворень М. Хрущова та їх вплив на українське село (1953-1964 рр.) : дис... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України. Черкаси, 2002. С. 172.

12. Кагальна М. Матеріальне забезпечення селянства УРСР у період хрущовської «відлиги» крізь призму повсякдення (1953–1964 рр.). *Архіви України*. 2013. № 2. С. 73.

13. ЦДАВО України, Ф. 5111, Оп.1, Спр. 136. Арк. 148.

14. Поточний архів Науково-дослідного інституту селянства, Ф. 1, Спр. 341/997. Арк. 1.

15. История Украинской ССР : в 10 т. Киев : Наукова думка. Т.9. Украинская ССР в период построения развитого социалистического общества (1945 – начало 60-х годов) 1985. С. 428.

16. Там само. С. 429.
17. Поточний архів Науково-дослідного інституту селянства, Ф.1, Спр. 341/975. Арк. 1.
18. Поточний архів Науково-дослідного інституту селянства. Ф. 1, Спр. 341/995. Арк. 1.
19. Поточний архів Науково-дослідного інституту селянства. Ф. 1, Спр. 341/999. Арк. 1.
20. Поточний архів Науково-дослідного інституту селянства, Ф. 1, Спр. 341/934. Арк. 1.
21. Поточний архів Науково-дослідного інституту селянства, Ф. 1, Спр. 341/935. Арк. 1.
22. Поточний архів Науково-дослідного інституту селянства, Ф. 1. Спр. 341/936. Арк. 1.

Andriy Savchenko

**Ukrainian peasants' sources of profits
during the years of khrushchov's «thaw»**

The author researches the sources of the Ukrainian peasantry during the years of Khrushchov's «thaw». It is traced back that the welfare of peasant families have included several ways of getting profits. It is grounded that on the time of 'thaw' there appeared qualitative changes in labour payment in collective farms, hard system of work-days has been done away, money part of a wage has been increased. It is approved that just getting profit from the personal plots by their own strength has plaid the most important part in the structure of the peasant total income.

Key words: *peasantry, work-day (until of work on collective farms), welfare, personal plot, peasant income.*

Надійшла до редколегії 07.10.2019 р.